

САДОВИЙ ПРОСТІР ЯК МОДЕЛЬ ІДЕАЛЬНОГО СВІТУ

Досліджується один з напрямів естетичної діяльності — садове мистецтво, давній та унікальний спосіб організації людиною природного простору, що дозволяє розглядати його як культурний феномен.

Ключові слова: садове мистецтво, простір, ідеальний світ, природа, естетична насолода.

Исследуется одно из направлений эстетической деятельности — садовое искусство, древний и уникальный способ организации человеком природного пространства, что позволяет рассматривать его как культурный феномен.

Ключевые слова: садовое искусство, пространство, идеальный мир, природа, эстетическое наслаждение.

The article is devoted to one of the lines of aesthetic activities — garden art, ancient and unique way of natural space organization by man, allowing to treat it as a cultural phenomenon.

Key words: garden art, space, ideal universe, nature, aesthetic pleasure.

Людина здавна опановувала й організовувала навколишній простір: займалася землеробством і мореплаванням, проклала дороги, будувала міста й житла. Простір став однією із провідних категорій культури, що наявний у всіх міфологічних, релігійних, філософських системах, формує основу мислення й вибудовує картину світу. Кожна культурно-історична епоха по-своєму визначає простір, надає їй свого смислу. Особливості сприйняття й організації простору людиною різних епох залежать від її способу життя. З розширенням опановуваного людиною простору змінюються картина світу й спосіб його організації.

Одним із давніх і унікальних способів організації простору був сад. Спочатку сад відігравав винятково утилітарну функцію, як поле або город, людина прагнула зібрати біля свого житла корисні рослини. Пізніше стали влаштовувати сади при храмах, їхнє планування й вибір рослин, водойм, скульптур та інших елементів із символічним змістом надавали їм сакральної функції. Пізніше виникли сади, призначені для прогулянок, міркувань і відпочинку, у них превалювали естетична й гедоністична функції. Відповідно до функцій можна виділити три типи садів: утилітарні, сакральні й декоративні. Мистецтво декоративного садівництва відоме всім розвиненим цивілізаціям і є однією зі складових художньої культури. На відміну від утилітарного зем-

леробства, в просторі саду відбивається світорозуміння людини, її ставлення до себе й природи, ціннісні орієнтири й естетичні смаки, характерні для різних культурно-історичних епох. Образ саду має ключове значення в древніх текстах, живить творчу фантазію й набуває втілення в художніх образах, цим зумовлена актуальність вивчення садового мистецтва. **Мета** статті — розглянути декоративний сад як культурний феномен, у якому втілюються уявлення людини про ідеальний світ.

У бібліографії, присвяченій садовому мистецтву, можна виділити декілька напрямів. Перший сформувався ще в стародавності і полягає в описі відомих садів та рекомендацій з їхнього устрою. Так, завдяки Плінію Молодшому до наших днів дійшли описи садів, що належали давньоримській знаті. Збереглися описи італійських садів епохи Ренесансу. Значну увагу цій проблематиці приділено в XVII-XVIII ст., під час розквіту садового мистецтва. Крім порад щодо устрою садів, наприклад, есе «Про сади» Френсіса Бекона (1625 р.), були популярні й описи вже існуючих садів, наприклад, поема Жака Деліля «Сади» (1782 р.). І в цей час існує численна література описового типу, присвячена як знаменитим, так і маловідомим садам та паркам. Авторами (краєзнавцями, архітекторами, дендрологами) зібраний великий фактологічний матеріал з історії окремих садів і парків, описані їхні плани, архітектурні й інші елементи.

Другий напрям досліджень сформувався наприкінці XIX ст. Він представлений працями істориків архітектури, які розглядають садове мистецтво як доповнення до архітектури, що полягає лише в плануванні простору. П. А. Косаревський, С. С. Ожегов, В. А. Горохов, А. Б. Лунц, А. Д. Жирнов та інші дослідники зосередили увагу на регіональних й історичних особливостях садового мистецтва. Естетичні ідеї, що домінують у певну епоху, своєрідність художнього розвитку суспільства, зв'язок становлення садового мистецтва з іншими мистецтвами, складна символіка елементів садового простору зазвичай відтісняються на другий план або залишаються поза увагою. У результаті садове мистецтво постає як набір ізольованих один від одного й від навколишнього світу явищ.

Про необхідність іншого підходу до вивчення садового мистецтва писав В. Я. Курбатов у фундаментальній монографії «Сади й парки», що вийшла друком у 1916 р. У цьому дослідженні садове мистецтво представлено як самостійний вид мистецтва. Прагнучи підкреслити відмінність садового мистецтва від архітектури, Курбатов відзначав: «Завдання зодчого полягає в гарному

покритті простору, а завдання влаштувача садів — у гарному відкритті простору й піднесенні захопленого погляду в далечінь» [4, с. III]. Курбатов показав своєрідність «відкриття простору» в різних культурах і залежність садово-паркового мистецтва від естетичних уявлень епохи. Час і естетичні смаки епох змінюють вигляд садів, а в книзі Курбатова описані знамениті європейські сади в тому виді, що був ближчим до їхнього первісного задуму, ніж тепер. Тому праця Курбатова, написана на початку ХХ ст., не втратила актуальності й нині, що підтверджується активним її цитуванням усіма, хто звертається до означеної теми.

Д. С. Лихачов у праці «Поезія садів. До семантики садово-паркових стилів» (1982 р.) розглядав садове мистецтво як прояв художньої свідомості і певної епохи, країни. Особливо цікавив Д. С. Лихачова зв'язок садово-паркового мистецтва з мистецтвами словесними, зокрема з поезією. Такий зв'язок, на думку автора, зумовлений тим, що багато відомих поетів захоплювалися садівництвом, багато хто вмів «читати» сади, і майже всі говорили про сади як про джерело творчості. Д. С. Лихачов у своїй праці прагнув відповісти на запитання — «як співвідноситься творчість поета із садовим мистецтвом, яким загальним стилем, стилістичним формаціям вони підпорядковуються, які загальні ідеї виражають» [5, с. 3]. У праці Д. С. Лихачова наведена характеристика окремих елементів різних стилів садів, їхній зв'язок з естетичними смаками епохи. Д. С. Лихачов стверджував, що сад створює естетичну систему, яка потребує особливого підходу до вивчення.

Отже, бібліографія з садового мистецтва є переважно описовою. Тому нині актуальний культурологічний напрям дослідження садового мистецтва, що започатковано Д. С. Лихачовим. У такому контексті виконані деякі сучасні дослідження, автори яких розглядають сад як структуру, кожний елемент якої має ідейно-значеннєве навантаження. Як приклади можна навести працю І. С. Косенко про матеріалізацію образів гомерівської «Одісеї» в парку «Софіївка» в Умані або колективну працю про втілення образів «Божественної комедії» Данте в парку «Олександрія» в Білій Церкві [2].

Садове мистецтво зародилося ще в епоху перших цивілізацій, воно пов'язане з культом дерев і священних гаїв. Древні тексти й зображення містять відомості про храмові сади Древнього Єгипту, парадизи асирійських царів, легендарні терасові сади Семіраміди, сад Соломона. Відомі палацові сади індійських пра-

вигляду, китайських і японських імператорів, сади вчених, сади при гробницях та ін.

Образ саду трапляється в багатьох міфах. Клинописні написи на шумерських печатках розповідають про країну Дильмун, біблійний міф містить опис райського саду Едему, про чарівний сад Гесперід ідеться в грецьких міфах, Гомер описав сади німфи Каліпсо й Алкіноя. Рай, Едем, Елізіум, «кращий світ», казкове тридесяте царство зображені як прекрасний чарівний сад. З райським садом пов'язаний початковий період історії людства. Найчастіше людина створюється богами для того, щоб обробляти й зберігати сад. Саме в такому саду ростуть чарівні рослини, живуть чарівні тварини й птахи. Так, у біблійному Едемі ростуть два дерева: дерево пізнання добра й зла й дерево вічного життя; у саду Гесперід росте яблуня із золотими плодами та ін. Часто в чарівних садах ростуть не прості рослини, а душі людей. У фольклорі чарівний райський сад ототожнюється з країною достатку, де цілий рік плодоносять дерева, цвітуть квіти й панує вічне літо. Чарівний сад — це ще й місце важливих подій, де відбуваються вирішальні зустрічі, викрадення, відкриваються таємниці, змінюються долі.

Перебування людини в чарівному райському саду є ідеальним часом — «золоте століття», а сам сад — ідеальним простором. У ті часи щасливі люди дорівнювалися богам, разом з ними проводили дні в різноманітних насолодах. Цей час з різних причин скінчився, і люди були змушені покинути щасливі місця. Долею людей стали страждання, страх і смерть. Однак люди зберегли спогади про щасливі часи в прекрасному краї й надію знову повернутися, позбутися страхів, невідворотності смерті, необхідності тяжкої праці, нездійснених бажань.

Таким чином, чарівний райський сад уявляється місцем тотального щастя, недосяжною мрією, місцем, де людина знаходить незалежність від норм і обмежень, що накладаються на неї культурою, дозволеність усіляких насолод і щастя. Перебування в саду дозволяє подолати обмеженість людської природи і ставить знак рівності між людьми й богами. Тому чарівний сад недосяжний для пересічної людини, він доступний тільки героям і часто стає місцем їхнього останнього заспокоєння, ототожнюючись із Островами блаженних. Знаковим є те, що єдність людини з богами виявляється можливою не в окультуреному просторі міста, не серед дикої природи, а в прекрасному чарівному саду — своєрідному граничному просторі між культурою й природою.

Міфічний райський сад стає прообразом декоративного саду й своєрідною моделлю ідеального світу. Д. С. Лихачов визначав: «Сад — це подоба Всесвіту, книга, по якій можна «прочитати» Всесвіт... Усесвіт — своєрідний текст, по якому читається божественна воля. Але сад — книга особлива: вона відбиває світ тільки в його добрій та ідеальній сутності. Тому вище значення саду — рай, Едем. ... Це уявлення про сад як про рай залишається в усіх стилях садового мистецтва Середніх століть і Нового часу аж до XIX ст.» [5, с. 17]. Маловідомо про символіку давньоримської вілли, планування й елементи якої стали основою європейських садів. Але добре відома символіка середньовічних монастирських садів, садів епохи Ренесансу, бароко, класицизму й рококо, їхнє планування й елементи не були випадковими. Значення не вантаження кожної статуї, водойми та інших елементів відтворювали образ втраченого раю.

Невеликі внутрішні сади в середньовічних монастирях були насичені символікою християнського раю. «Якщо світ — друге Одкровення, — писав Д. С. Лихачов про декоративний середньовічний сад, — то сад — це мікросвіт, подібно до того, як мікросвітом були багато книг» [5, с. 40]. Рослини для такого саду підбирали таким чином, щоб були постійне цвітіння й достаток, як в Едемі. Обов'язкові були запашні рослини й плодів дерева. У середньовічному саду кожна рослина мала символічне значення: білі лілії означали непорочність, волошки — небесну радість, листки суниці — Трійцю, а її плоди — справедливість та ін. Символічно розташовані й доріжки середньовічного саду, що перетинаються під прямим кутом і утворюють у плані хрест. На перетині доріжок звичайно садили велике плодове дерево (найчастіше яблуню або апельсинове дерево), що підсилювало подібність до Едему. У середньовічних монастирських садах улаштували лабіринти, які символізували хресний шлях Христа. Садова огорожа, відокремлюючи світ спокою й безгрішності від мирської суєти й спокуси, символізувала огорожу раю (Мадонна в саду серед квітів — це популярний образ середньовічної іконографії).

У пізніше середньовіччя, завдяки розквіту куртуазної культури, виник новий тип саду — «сад задоволень» або «сад любові». Незважаючи на те, що такі сади призначалися для придворних розваг: музикування, танців, ігор, тлумачення саду як раю збереглося. Але це було світське розуміння раю. Огорожа саду символізувала не відокремленість від гріха, а захист від земних

турбот. Територія саду стала місцем, де панують безтурботна радість, любов і вічна юність (улюблений мотив середньовічного живопису — «фонтан молодості» у квітучому саду). План «саду задоволень», вибір рослин й інших елементів був таким же, як у монастирських садах, але світський стиль життя надав їм нового тлумачення. Наприклад, червоні троянди в монастирських садах означали любов до Бога, в «садах задоволень» — любов чуттєву. При цьому сад зберіг значення простору, де втілюються всі уявлення про ідеальний світ й ідеальне життя, котре сповнене насолод і звільняє людину від земних турбот і тривоги.

У наступні епохи переглядаються усталені уявлення про світ, змінюється сприйняття природи й сад ототожнюється не стільки з раєм, скільки з якоюсь ідеальною країною. Серед італійських гуманістів було популярним створення проектів «ідеальних міст майбутнього», в яких справедливий соціальний устрій безпосередньо залежав від правильної організації простору. Головна особливість таких проектів — сувора геометричність, симетрія, достаток садів і водойм. Але якщо «ідеальні міста» залишилися тільки утопічними проектами на папері, то регулярний сад епохи Відродження, організований за геометричним принципом, став реальним утіленням уявлень про ідеально організований простір. У такому саду символіка християнського раю витіснилася античною символікою. Сад наповнився статуями античних богів, героїв і філософів, архітектурні елементи виконувалися в античному стилі. Прообразом італійського саду був не рай, а античний сад, на зразок Академа або Лікея, місце зустрічей філософів. Сади епохи Відродження також були місцем зустрічей, учених бесід і дозвілля письменників та вчених.

Утіленою мрією про «золоте століття», знайдений рай, простір щастя й насолоди стають сади в XVII і XVIII ст. Джерелами ідей для садівників цієї епохи слугували мотиви поезії Овідія, міф про «золоте століття» й ідеальне життя на лоні природи, створений Вергілієм, опис раю в Мільтона. Доріжки саду, гроти й фонтани, альтанки й боскети символізували легендарні країни, наприклад Аркадію, де люди безтурботно розважаються. Сад був декорацією до грандіозного спектаклю, що заміщав реальність уявним життям пасторальних пастухів і пастушок, створював атмосферу насолоди. А. Я. Якимович писав: «Аристократичне суспільство грає в «Астрею» або «Аркадію». Гра полягає в тому, щоб якнайповніше замінити грубу реальність уявним життям щасливих мешканців «країни ніжності»... Місце дії — сади, парки, алеї,

канали, гроти й фонтани, які зображували незаймані ліси, повноводні ріки, бурхливі водопади й таємничі печери» [6, с. 301]. У цей час виникає новий тип палацових ансамблів, призначених для відпочинку від офіційних турбот, провідну роль в яких відігравав сад. Це призначення відбилося в назві й самих палаців, і прилеглих до них садів: Сан-Сусі (Без клопоту), Монплезір (Моя примха), Багатель (Дрібничка), Фелісите (Блаженство), Аркадія та ін. Сад стає осередком придворного життя. У саду приймають послів, улаштовують прийоми, ставлять спектаклі, проводять палацові свята. Уже в середині XVIII ст. культ природи сприяв поступовій відмові від принципу регулярності в організації саду й виникненню перших пейзажних парків, самостійних просторів з іншою філософією.

Отже, садовий простір — це втілена в дійсність модель ідеального світу, що в кожній епосі мала свої особливості. В епоху середньовіччя сад ототожнювався з раєм; в епоху Відродження — із садами ідеалізованої античності; в XVII-XVIII ст. — з ідилічними країнами. Головна умова, що дозволяла ототожнити простір саду з ідеальним простором — це насолода, котру відчуває людина, яка приходить у сад. Так, Френсис Бекон в есе «Про сади» уподібнює сад раю і підкреслює, що головне для саду — надавати людині витончену приємність, на відміну від архітектури, що повинна забезпечувати зручність. Сад, відзначав Бекон, це «...найчистіше з усіх людських задоволень. Він найбільше освіжає дух людини; без нього будинки й палаци — це лише грубі витвори її рук... розведення садів — тонке заняття й потребує більшої досконалості» [1, с. 453]. У численних трактатах про садове мистецтво наводяться рекомендації, як улаштовувати сад, щоб відчувати максимальну насолоду від прогулянок. При організації саду зважали на погоду, час доби, сезон. Виник звичай прогулянок ранкових, денних, вечірніх, кожна з яких мала свій ритуал, свій маршрут. «Кожний з маршрутів цих прогулянок повинен ураховувати особливості освітлення, тіней, ранкових, денних або вечірніх ароматів, відбитків у воді, різний напрям сонячних променів ранком, удень і ввечері та ін.» [5, с. 24–25].

У трактатах по садівництву стверджується, що в саду має бути вічна весна й тому рослини для саду підбираються таким чином, щоб можна було милуватися цілий рік квітами й плодами, насолоджуватися їхнім ароматом. Із часів античності в трактатах із садівництва перелічується велика кількість декоративних і плодкових рослин, що висаджуються в саду, вони

повинні надавати насолоди зору, нюху і смаку. З естетичною метою в садах розводили рідких птахів і тварин, яких привозили з усіх кінців світу; як декоративні елементи використовували архітектурні спорудження, мінералогічні й археологічні рідкості. Насолоди слуху надавали дзюркотіння води у водоймах, спів птахів, еолові арфи та ін. В епоху бароко й класицизму в садах організовували концерти, де звучала музика, спеціально написана для виконання в саду. Таку музику писали Люллі, Моцарт, Гайдн.

Отже, на відміну від більшості видів мистецтв, сад створює приемність усім органам чуття і може бути названий простором естетичного задоволення.

Естетичний вплив саду на людину здавна привертав увагу філософів, поетів і художників, у ньому вбачали джерело відпочинку й творчого натхнення. «Разом з бажанням змусити сад найбільше впливати на всі людські почуття, улаштовувачі садів у всі століття прагнули саме в садах дати людині привід для глибоких філософських міркувань, роздумів, настроїв і поетичних мріянь», — писав Д. С. Лихачов [5, с. 17]. Ця здатність садового простору активно впливати не тільки на чуттєву сторону людської природи, але й на духовну, була добре відома здавна. Недарма саме в садах улаштовували свої знамениті школи античні філософи; благочестивим міркуванням слугували внутрішні сади середньовічних монастирів; у садах епохи Відродження проводили час учені й письменники, чергуючи вчені дискусії із прогулянками й розвагами. Сад намагалися організувати так, щоб надати насолоди не тільки почуттям, але й розуму. Кожний елемент саду: статуї, водойми, альтанки, їхнє розташування мали значення навантаження, їх необхідно було вміти «читати». Символи й знаки, що наповнюють сад, не дозволяли застигти свідомості, активізували її роботу. Тому час, коли людина перебувала в саду, був не бездіяльністю, а постійною, копіткою роботою, яка збагачує й удосконалює особистість.

Таким чином, сад — це недостатньо вивчений культурний феномен, що зародився в епоху перших цивілізацій і розвивався до середини XVIII ст. Ще в давнину формується образ саду як ідеального простору, де людина, долаючи обмеженість своєї природи, знаходить щастя. Упродовж усієї історії існування садового мистецтва сад ототожнювався з ідеальним світом минулого: райським садом, Аркадією та ін., місцем, де людина насолоджувалася спокоєм і безтурботністю. Сад — це маргінальний

простір, природний і культурний одночасно. Людина, будучи істотою граничною, саме в просторі саду досягає гармонії з природою й відчуває внутрішню гармонію як суб'єкт, котрий відчуває й мислить. Як зауважує К. Кларк, «...зі зникненням ідеального минулого пішла в небуття й концепція ідеального пейзажу» [3, с. 169]. Мрії про «золоте століття» та ідеальний світ залишилися в минулому. Людина більше не прагне створити образ раю на землі. Тому сад як модель ідеального світу фактично зникає. Його змінюють пейзажний, а потім ландшафтний парки, організовані на інших принципах. Садово-паркове мистецтво вивчене недостатньо. Перспективи подальшого дослідження пов'язані з вивченням конкретних садів і парків, їхнього зв'язку з естетичними смаками епохи й інших мистецтв; символіки елементів садово-паркового простору.

Список літератури

1. Бекон Ф. О садах / Ф. Бекон // Сочинения : в 2 т. — М. : Мысль, 1978. — Т. 2. — С. 453–459.
2. Галкін С. Структура та символіка старовинного парку «Олександрія» в білоцерківській резиденції графів Браницьких / С. Галкін, О. Бурковська, Є. Чернецький. — Біла Церква : вид-во О. В. Пшонківський, 2007. — 96 с.
3. Кларк К. Пейзаж в искусстве / К. Кларк. — СПб. : Азбука-классика, 2004. — 304 с.
4. Курбатов В. Я. Сады и парки / В. Я. Курбатов. — Петроград : изд-ва М.О.Вольфа, 1916. — IV — 732 — XXXIV с.
5. Лихачёв Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей / Д. С. Лихачёв. — СПб. : Наука, 1991. — 370 с.
6. Якимович А. К. Новое время. Искусство и культура XVII–XVIII веков / А. К. Якимович. — СПб. : Азбука-классика, 2004. — 440 с.

Надійшла до редколегії 06.03.2010 р.